

۱۳۸۰ / ۱۱ / ۲۰

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ

ماهیت، مبانی و ساخت اقتدار آل زیار

محمد علی مفرد

۱۲۷۶۹

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال علم انسانی
استاد راهنما
جناب آقای دکتر سیدهاشم آقاجری

استاد مشاور

جناب آقای دکتر الهیار خلعتبری

پاییز ۱۳۷۸

۳۹۰۴۴

چکیده

سلسله زیاری یکی از سلسله‌هایی بود که در قرون اولیه اسلامی با شعار دینی و قومی اقدام به گسترش سرزمین خود کردند. پایه‌گذار این سلسله، از دو سو (پدر و مادر) به قدرتهای نسبتاً خوشنام تاریخ متصل بود. نسب‌نامه آنها به پادشاهان قبل از اسلام می‌رسید و همچنین از نظر مذهبی دنباله‌رو علویان بودند. از این سلسله در طی حدود ۱۵۴ سال (۴۷۵-۳۱۹) لاقلاً شش امیر به حکومت رسیدند. در این پایان‌نامه به بررسی زمینه‌های پیدایش، آغاز حکومت، اوج و پایان حکومت همراه با مبانی و ماهیت این سلسله پرداخته‌ایم. این پایان‌نامه از شش فصل تشکیل شده است.

فصل نخست دربارهٔ اوضاع جغرافیایی و پیشینه تاریخی منطقه گرگان و طبرستان بعنوان مرکز اصلی حکومت این خاندان است.

فصل دوم به زمینه‌های مذهبی و سیاسی حکومت زیاریان اختصاص داده شده، یکی از این زمینه‌های در حکومت علویان طبرستان و گیلان است.

فصل سوم بررسی سیر تلمیخی آغاز، اوج و انحطاط حکومت زیاریان است. در این فصل به گونه‌ای توصیفی - تحلیلی به بررسی سیر حوادث، رویدادها و جنگها پرداخته شده است.

فصل چهارم دربارهٔ ماهیت حکومتی افراد این سلسله و مبانی مشروعیت آنها از نظر حکومتی می‌باشد. ماهیت حکومت آنها به دو بخش ماهیت فکری و ماهیت اقتصادی و مبانی مشروعیت به مشروعیت دینی، اجتماعی، سیاسی و مشروعیت اخلاقی - فردی تقسیم شده است.

فصل پنجم در مورد ساختار اقتدار آل زیار می‌باشد که در آن چارچوب حکومتی و اجزای تشکیل دهنده قدرت سیاسی و نظامی آنها از بالاترین فرد تا مراتب پایین بررسی شده است.

فصل ششم به روابط این خاندان با دستگاه خلافت و حکومت‌های همسایه اختصاص یافته، دوستی‌ها، کدورت‌ها، مکاتبات و ارسال هدایا، در این قسمت بررسی شده است.

در پایان به نتیجه‌گیری از این مباحث اختصاص داده شده است. امیران این سلسله گرچه در آغاز داعیه استقلال داشتند، اما شرایط زمانه آنها را وادار کرد تا با خلفای عباسی از در مصالحه درآیند. از نظر دینی اگر چه در آغاز مخالف عباسیان بودند؛ اما امیران بعدی مذهب عباسیان را پذیرفتند و حتی به حمایت از آن برخاستند. بعضی از امیران این سلسله به دلیل تربیت خاصی که در کودکی دیده بودند و شرایطی که در جامعه آن زمان فراهم شده بود، مردانی فاضل و علم دوست بودند و با جلب و حمایت از دانشمندان و اهل علم توانستند خدمتی بزرگ به علم و فرهنگ و هنر ایران بکنند.

واژگان کلیدی: آل زیار - حکومت - تاریخ ایران

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	مقدمه
۱	بررسی و معرفی منابع
۱	۱- فصل اول : جغرافیای تاریخی طبرستان
۱	۱-۱- شرایط طبیعی
۱	۱-۱-۱- واژه طبرستان
۲	۲-۱-۱- موقعیت جغرافیایی نواحی شمال ایران
۵	۳-۱-۱- شرایط اقلیمی گرگان و طبرستان
۷	۴-۱-۱- راههای گرگان و طبرستان
۹	۵-۱-۱- وضع اقتصادی، اجتماعی و معیشتی مردم
۱۳	۲-۱- پیشینه تاریخی طبرستان
۱۵	۱-۲-۱- سلسله قارنیان یا سوخرائیان
۱۶	۲-۲-۱- سلسله گاوباریان
۲۷	۳-۲-۱- سلسله باوندیان
۱۹	۴-۲-۱- ورود اسلام به طبرستان و پیامدهای آن
۱۹	۱-۴-۲-۱- خلفای راشدین
۲۰	۲-۴-۲-۱- امویان
۲۱	۳-۴-۲-۱- عباسیان
۲۵	۲- فصل دوم : حکومت علویان و زمینه قدرت آل زیار
۲۵	۱-۲- ورود علویان به طبرستان
۲۷	۲-۲- زمینه قیام علویان
۲۸	۳-۲- قیام علویان و حکومت حسن بن زید
۳۰	۴-۲- لشکرکشی یعقوب لیث به طبرستان
۳۱	۵-۲- حکومت محمد بن زید
۳۳	۶-۲- حکومت محمد بن هارون
۳۴	۷-۲- قیام ناصر کبیر
۳۶	۸-۲- کشمکش علویان بر سر حکومت بر طبرستان
۳۸	۹-۲- حکومت ابو جعفر «ناصر»
۴۰	۳- فصل سوم: تکوین قدرت آل زیار و فرآیند آن از آغاز تا پایان
۴۰	۱-۳- حکومت اسفار و آغاز قدرت گرفتن مرداوید

۴۳	۲-۳- خانندان و اصل و نسب مرداویج	۴۳
۴۴	۳-۳- حکومت مرداویج	۴۴
۴۸	۱-۳-۳- پیوستن پسران بویه به مرداویج	۴۸
۵۰	۲-۳-۳- قتل مرداویج	۵۰
۵۱	۴-۳- حکومت وشمگیر بن زیار	۵۱
۵۲	۱-۴-۳- اتحاد وشمگیر و ماکان بن کاکي	۵۲
۵۴	۲-۴-۳- اتحاد ابوعلی چغانی با آل بویه علیه وشمگیر	۵۴
۵۵	۳-۴-۳- شورش حسن بن فیروزان علیه وشمگیر	۵۵
۵۶	۴-۴-۳- جنگهای رکنالدوله با وشمگیر	۵۶
۶۰	۵-۴-۳- مرگ وشمگیر	۶۰
۶۲	۵-۳- حکومت بیستون بن وشمگیر	۶۲
۶۳	۶-۳- حکومت قابوس بن وشمگیر	۶۳
۶۴	۱-۶-۳- دوره اول حکومت قابوس	۶۴
۶۸	۲-۶-۳- دوره فترت در حکومت قابوس	۶۸
۷۱	۳-۶-۳- دوره دوم حکومت قابوس	۷۱
۷۵	۴-۶-۳- شورش علیه قابوس و مرگ او	۷۵
۷۸	۷-۳- حکومت منوچهر	۷۸
۸۰	۱-۷-۳- لشکرکشی محمود به ری	۸۰
۸۱	۲-۷-۳- مرگ منوچهر	۸۱
۸۲	۸-۳- حکومت انوشیروان و باکالیجار	۸۲
۸۲	۱-۸-۳- دوره اول حکومت انوشیروان	۸۲
۸۳	۲-۸-۳- حکومت باکالیجار	۸۳
۸۵	۳-۸-۳- لشکرکشی مسعود به گرگان و طبرستان	۸۵
۸۸	۴-۸-۳- دوره دوم حکومت انوشیروان	۸۸
۸۹	۵-۸-۳- مرگ انوشیروان و باکالیجار	۸۹
۸۹	۹-۳- حکام محلی زیاری	۸۹
۹۰	۱-۹-۳- حکومت دارابن قابوس	۹۰
۹۲	۲-۹-۳- حکومت کیکاووس	۹۲
۹۳	۳-۹-۳- حکومت گیلانشاه	۹۳
۹۴	فصل چهارم: ماهیت و مبانی حکومت آل زیار	۹۴
۹۴	۱-۴- ماهیت حکومت	۹۴

۹۵	۱-۱-۴- ماهیت فکری.....
۹۷	۲-۱-۴- ماهیت اقتصادی.....
۱۰۰	۲-۴- مبانی مشروعیت.....
۱۰۰	۱-۲-۴- مشروعیت دینی.....
۱۰۸	۲-۲-۴- مشروعیت اجتماعی.....
۱۱۰	۱-۲-۲-۴- قبیله‌ای - قومی.....
۱۱۱	۳-۲-۴- مشروعیت سیاسی.....
۱۱۴	۴-۲-۴- مشروعیت اخلاقی - فردی.....
-	
۱۱۸	۵- فصل پنجم: ساختار اقتدار آل زیار.....
۱۱۸	۱-۵- امیر.....
۱۲۰	۲-۵- امیرزادگان.....
۱۲۱	۳-۵- خاندان امارت.....
۱۲۳	۴-۵- نظامیان.....
۱۲۶	۵-۵- وزیران.....
۱۲۸	۶-۵- کانونهای قدرت.....
۱۳۲	۷-۵- توده مردم.....
-	
۱۳۳	۶- فصل ششم: روابط آل زیار با دستگاه خلافت و همسایگان.....
۱۳۳	۱-۶- خلفای عباسی.....
۱۳۷	۲-۶- سامانیان.....
۱۳۹	۳-۶- آل بویه.....
۱۴۴	۴-۶- غزنویان.....
۱۴۹	۵-۶- سلجوقیان.....
-	
۱۵۰	نتیجه‌گیری.....
۱۵۴	فهرست منابع و مآخذ.....
۱۶۲	چکیده انگلیسی.....

سلسله زیاری یکی از سلسله‌های حکومتی است که برای مدت نسبتاً طولانی در قسمتهایی از ایران حکومت می‌کردند. به چند دلیل بررسی ویژگیهای این سلسله؛ ماهیت، مبانی و ساختار اقتدار حکومت آنان لازم می‌نماید. این سلسله در زمانی آغاز به حکومت کرد که هنوز بحثهای قومی و نژادی بین ایرانیان و اعراب رایج بود و بخشی از ایرانیان در مقابل بی‌عدالتیهای اعراب به ضدیت با آنها پرداخته و در نتیجه به رسوم و تقلید از شیوه مملکت داری سلسله‌های پیش از اسلام گرایش پیدا کردند. اقتدار آل زیار از یک سو ریشه در حکومت علویان داشت و از سوی دیگر به دلیل برخاستن از منطقه محصور دیلم و طبرستان به نوعی گرایش به سنتهای ایرانی قبل از اسلام را در خود داشت. پایه‌گذار این سلسله در ظاهر با خلیفه بغداد مدارا می‌کرد؛ اما در واقع رفتار متفاوت داشت. امیران دیگر نیز در رابطه با خلیفه و همسایگان اشکال مختلفی از رفتار سیاسی را بروز می‌دادند. بررسی و تحلیل رفتار امیران این سلسله، ماهیت واقعی آنان و اندیشه‌های اصلی حکومتشان را آشکار می‌کند و بنابراین بررسی آن مهم است؛ زیرا نه تنها نکاتی مبهم درباره این سلسله مشخص می‌شود؛ بلکه می‌توان نکات کلی استنباط کرد که برای ریشه‌یابی زمینه‌های قدرت سلسله‌های مشابه (مثل صفاریان) بکار خواهد آمد.

در این تحقیق سعی شده که به طور دقیق و با در نظر داشتن عملکرد امیران این سلسله ماهیت و مبانی و ساختار اقتدار قدرت آنها تجزیه و تحلیل شود؛ اما باید توجه داشت که همه امیران زیاری از زیربنای فکری یکسانی برای حکومت برخوردار نبوده‌اند. در رفتار بعضی از آنها انعطاف‌پذیری بیشتری دیده می‌شود. برای این تحقیق، از آغاز پنج پرسش مطرح شد که در تدوین پایان‌نامه سعی شد به آنها پاسخ داده شود.

پرسشهای تحقیق عبارتند از:

- ۱- خاستگاه فرهنگی - اجتماعی آل زیار چه بود؟
- ۲- ماهیت و ساختار اقتدار زیاریان چگونه بود؟
- ۳- فرهنگ و سیاست در حکومت آل زیار چه ارتباطی با یکدیگر داشتند؟
- ۴- روابط حکومت آل زیار با حکومتهای همسایه از یک سو و با خلافت عباسی از سوی دیگر چگونه

بود؟

۵- علل و عوامل مؤثر در زوال حکومت زیاریان چه بود؟ آیا ماهیت و ساخت قدرت زیاریان در زوال آن مؤثر بوده است. یا خیر؟

فرضیه‌های تحقیق نیز عبارتند از:

۱- خاستگاه فرهنگی آل زیار ترکیبی از بقایایی فرهنگی ایران و اندیشه‌های زیدی و خاستگاه اجتماعی آنان از کشاورزان دیلمی بود.

۲- ماهیت و ساخت اقتدار حکومت زیاری مبتنی بر اشرافیت نظامی بود.

۳- سیاست و فرهنگ زیاریان با یکدیگر کنشی دو سویه داشت و معطوف به فرهنگ و سیاست مستقل از سیاست عباسی بود.

۴- روابط زیاریان با حکومت‌های همسایه تابع منطق تعادل قوا و با قدرت عباسی مبتنی بر تضاد بوده است.

۵- علل و عوامل مؤثر در زوال زیاریان ریشه در ماهیت و ساخت قدرت آنان از یک سو و سیاست فرهنگی و مذهبی آنان از سوی دیگر داشت.

برای انجام این تحقیق سعی شده است به تمامی منابع فارسی و عربی موجود دسترسی یافته و از آنها در تدوین پایان‌نامه بهره گرفته شود. البته ممکن است یکی دو منبع از دسترس نگارنده دور مانده باشد که فقدان آنها چندان تأثیر در نتیجه تحقیق نداشتند. این تحقیق به ترتیب فصل بندی ارائه شده، کار شده است و پس از اتمام هر فصل به رؤیت استادان محترم راهنما و مشاور رسیده و اصلاحات لازم با صلاحدید آن بزرگوران انجام شده است.

این تحقیق در نهایت به هفت فصل تقسیم گردیده که عبارتند از:

فصل اول به جغرافیای تاریخی طبرستان و گرگان بعنوان مرکز اصلی حکومت این سلسله اختصاص یافته، ریشه لغوی، موقعیت جغرافیایی، شرایط اقلیمی، وضع اقتصادی و معیشتی در این فصل بحث شده است. در بخش دوم از همین فصل به پیشینه تاریخی حکومت‌های محلی قارنیان، گاوباریان و باوندیان تا حکومت عباسیان توجه شده است.

فصل دوم دربارهٔ حکومت علویان بعنوان زمینه اقتدار آل زیار است. ورود علویان، قیام آنان، داعیان علوی و سرانجام آغاز دوران افول آنان در این فصل مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل سوم تکوین قدرت زیاریان و فرآیند آن از آغاز تا پایان است. حکومت اسفاری، مرداویش، وشمگیر، بیستون، قابوس، منوچهر، انوشیروان، باکالیجار و بقایای آنان در این قسمت بصورت توصیفی بیان شده است.

فصل چهارم به ماهیت و مبانی حکومت آل زیار اختصاص دارد. این فصل شامل دو بخش است که یکی از آنها ماهیت حکومت و دیگری مبانی مشروعیت آنان می‌باشد. فصل پنجم با عنوان ساختار اقتدار آل زیار به سلسله مراتب حکومت و کانونهای اقتدار زیاریان می‌پردازد.

فصل ششم در باره روابط آل زیار با دستگاه خلافت و همسایگانی مثل سامانیان، آل بویه، غزنویان و سلجوقیان است.

هفتمین فصل به تحلیل و بررسی و نتیجه‌گیری از مباحث مطرح شده در تحقیق و مرور و بازنویسی پاسخ فرضیه‌ها با توجه به دانسته‌های جدید اختصاص یافته است. روش انجام این تحقیق اسنادی و متکی به منابع مربوط به بحث است، که با مطالعه انتقادی منابع و تسویه و تفکیک اطلاعات آغاز شده و با تحلیل اطلاعات و تدوین و نگارش تحقیق به انجام رسیده است.

معرفی و بررسی منابع:

یکی از مهمترین مشکلات در انجام این تحقیق فقدان منابع و کتابهای مورد استفاده در کتابخانه دانشگاه بود و با توجه به اینکه مطالعاتی از این دست هر چه گسترده‌تر باشد، نتیجه به دست آمده راه‌گشا تر خواهد بود، پیشنهاد می‌شود که فقر کتابخانه از لحاظ منابع دست اول تاریخی برطرف شود تا در آینده دانشجویان با مشکلات کمتری بتوانند در این زمینه تحقیق کنند. نگارنده زمان زیادی را در جستجوی منابع در دانشگاه تهران یا پژوهشگاه مطالعات علوم انسانی صرف کرده است.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از کلیه کسانی که به نحوی در نگارش این مختصر مرا یاری داده‌اند، تشکر کنم. بیشتر از همه کارکنان کتابخانه‌های دانشگاه تربیت مدرس و دانشگاه تهران و دانشکده ادبیات دانشگاه تهران و نیز کتابخانه پژوهشگاه مطالعات علوم انسانی مرا مورد محبت و لطف خود قرار

می دادند. بویژه از دوستان عزیزم آقایان؛ دکتر حمید عبداللهیان و رحمت الله عظامی که در تهیه این پایان نامه مرا یاری دادند تشکر می کنم.

در تهیه این تحقیق از منابع تاریخی و جغرافیایی متعددی استفاده شد، که تمامی آنها از نظر ارزش و اعتبار و میزان اطلاعاتی که ارائه می دهند یکسان نیستند. بعضی از این منابع از روی منابع قدیمتر نوشته اند و بعضی دیگر به منابعی دسترسی داشتند که اکنون موجود نیست.

قبل از هر چیز باید توجه داشت که در میان کتب تاریخی هیچکدام به تنهایی به ذکر وقایع امیر یا امیران زیاری اختصاص نیافته است. در مورد بعضی از شاهان و سلاطین ایرانی اینگونه کتابها نوشته شده که حاوی اطلاعات ارزشمندی هستند. در مورد آل زیار ما با مشکل کمبود اطلاعات مواجه هستیم. این سلسله از دید تاریخ نویسان برکنار ماندند و در مورد بسیاری از حوادث زندگی امیران آن و جنگهایشان خبری در دسترس نیست و حتی تعدادی از امیران آن گمنام به شمار می آیند یا درباره حکومت کردن آنها تردید شده است. در میان کتابهای تاریخی تنها چهار کتاب درباره تاریخ محلی گرگان و طبرستان نوشته شده است که آنها مربوط به چند سال بعد از پایان دوره حکومت زیاریان هستند.

غیر از تاریخهای محلی بعضی از کتابهای تاریخ عمومی به دلیل نزدیکی با زیاریان و رابطه آنها با موضوع مورخان به بررسی زندگی امیران زیاری پرداخته اند.

برای نگارش اطلاعاتی در زمینه اوضاع جغرافیایی و اقلیمی به منابع تاریخی مراجعه شد. بنابراین بطور کلی می توان منابع این تحقیق را به پنج گروه تقسیم کرد که عبارتند از الف: منابع تاریخ عمومی، ب - تاریخهای محلی، ج - منابع جغرافیای تاریخی - د - منابع دیگر ه - تحقیقات.

الف - تاریخهای عمومی:

به کتابهایی گفته می شود که درباره تاریخ عمومی عالم یا لاقاقل سرزمینهای اسلامی به طور کامل می پرداختند. بنابراین، این کتابها از حوادث بسیار مهم بحث می کردند و در سرزمینهای اسلامی محور اصلی این کتابها بیشتر درباره حوادث و وقایع دربار خلفای عباسی بود یا حوادثی که به نحوی با آنها ارتباط داشت. در میان تاریخهای عمومی بعضی از آنها در دوره ای مقارن باحکومت زیاریان نوشته شده اند و به دلیل دخالت زیاریان در اوضاع سیاسی جامعه آن زمان از آنها در کتابها یاد شده است. از

جمله این کتابها می توان مروج الذهب، تجارب الامم، تاریخ یمنی، زین الاخبار، العبر، طبری و تکمله آن را نام برد. بعضی از این کتابها به سلسله یا خاندانی خاص یا وقایع دوران زندگی نویسنده اختصاص یافته اند. مثل تاریخ بیهقی و تاریخ یمنی. در بعضی از این کتابها دیدگاه مورخ متناسب با جهت گیری امیر یا سلطانی است که آن مورخ در نزد او خدمت می کرده است. بنابراین دخالت قصد و غرض مورخ در نقل حوادث دیده می شود. مورخانی که با دستگاه خلافت رابطه داشتند؛ به دلیل مخالفت ضمنی بعضی از امرای زیاری سعی کرده اند چهره ای زشت و نامطبوع از این امیران ارائه دهند.

۱- مروج الذهب: کتابی است در تاریخ عمومی که بوسیله علی بن حسین مسعودی (متوفی ۳۴۶ هـ. ق) نوشته شده، نگارش این کتاب همزمان با حکومت و شمشگیر بوده است و اطلاعات ارزشمندی درباره آغاز قدرت گرفتن زبیریان و حوادث مهم زندگی دو امیر نخستین این سلسله ارائه می دهد. به دلیل نزدیکی زمانی با امیران زیاری اطلاعات مروج الذهب قابل اطمینان تر و دقیقتر به شمار می آید.

۲- تجارب الامم: کتابی است از ابوعلی احمد بن محمد مسکویه (متوفی ۴۲۱ هـ. ق). ابن مسکویه در بار آل بویه به سر می برد و فاصله نزدیکتری با زبیریان داشت. ارزش کار ابن مسکویه بیشتر به این دلیل است که حوادث تاریخی را براساس مشاهدات خود یا نقل گفتار افراد مورد اطمینان نوشته است، البته گفته اند که ابن مسکویه در نوشتن تاریخ خود اندکی تمایل به دفاع از آل بویه پیدا کرده است.

۳- تاریخ یمنی: بوسیله ابونصر محمد بن عبدالجبار عتبی (متوفی ۴۲۷ هـ. ق) نوشته شده است. بعدها بوسیله جرفادقانی ترجمه شد. عتبی در دربار سامانیان بود ولی اطلاعات ارزشمندی درباره دوران اقامت قابوس در دربار سامانیان نقل کرده که نشانگر روابط با سامانیان و آل بویه است. این سه تاریخ به زبان عربی نوشته شده است.

۴- تاریخ بیهقی: بوسیله ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی (متوفی ۴۷۰ هـ. ق) در حدود سال ۴۵۰ نوشته شده است. بیهقی در بین مطالبی که درباره سلطان مسعود می گوید از روابط و نامه نگاریهای او با منوچهر و باکاليجار و لشکرکشی او به طبرستان سخن می گوید و گفته های بیهقی درباره انوشیروان و باکاليجار بهترین منبع و شاید تنها منبع قابل استفاده باشد.

۵- الکامل: کتابی است که در تاریخ عمومی بوسیله عزالدین علی بن اثیر (متوفی ۶۳۰ هـ. ق) نوشته